

Питання зарубіжної історії

УДК 324.4:94(473)«1800/1850»

Н. В. Год

СОЦІАЛЬНО-КРИТИЧНІ ТЕЧІЇ У КРАЇНАХ ЄВРОПИ ТА США В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТОЛІТТЯ)

У статті вивчається питання щодо розвитку громадської думки в період становлення індустріального суспільства. Розкрита реакція на технічний прогрес, а також основні течії соціально-критичної думки. Автор стверджує, що ця самокритика здійснила вплив на формування суспільства індустріальної цивілізації.

Ключові слова: індустріальна цивілізація, промислова революція, капіталізм, громадська думка, соціальні відносини, утопія, соціалізм, романтизм, соціальна критика, соціальна справедливість.

Дослідження соціально-критичної думки на різних етапах розвитку людської цивілізації видається нам важливим завданням для історичної науки. Адже поміж інших суспільних проблем пошуки соціальної справедливості, рівності, прав людини, гармонізації відносин завжди займали значне місце. Актуальними ці питання залишаються й сьогодні, про що свідчить активізація протестних настроїв і рухів як на вітчизняних теренах, так і за їхніми межами. Що стосується розглядуваного періоду, то тогочасна критика була зумовлена бурхливим розвитком індустріалізму, в першу чергу в Англії, яка стала піонером промислової революції. Машина, парова енергетика, залізниці руйнували традиційний уклад життя, змінювали соціальну структуру, болісно впливали на становище різних верств суспільства, викликаючи критичну реакцію з боку мислячих кіл громадськості. У радянській, а також марксистсько орієнтованій науці Англії, Франції, інших західних країн ці питання розглядалися під кутом зору так званої класової боротьби (роботи С. Кана, Н. Застенкера, Б. Рожкова, А. Резнікова, Є. Черняка, Н. Єрофєєва, Дж. Роде, А. Мортон, Дж. Тейта, Е. Хобсбаума, К. Віллара, Ж. Брюа та інших). Так само класовий підхід домінував у аналізі соціально-критичних течій досліджуваного періоду, що спричинило однобічність оцінки їхньої історичної місії. Мета цієї статті – по-новому поглянути на ці течії та ідеї, не підганяючи їх штучно під еталон "попередників наукового комунізму".

Промислова революція, започаткована наприкінці XVIII століття в Англії, розвивалася в умовах бурхливих подій, пов'язаних із Французькою революцією, наполеонівськими війнами, новими радикальними хвилями першої половини XIX століття. Аналізуючи соціально-критичну думку досліджуваного періоду, варто мати на увазі ті глибоко песимістичні настрої й те розчарування, що охопили мислячих європейців: просвітники налаштовували на "царстві розуму", радикали задекларували "свободу, рівність і братерство". Вони зазнали очевидної

поразки в новому столітті. На цьому тлі ще боліснішою й гострішою виявилася реакція на новий цивілізаційний виклик – індустріальну революцію.

Однією з найгостріших проблем, що хвилювали суспільну думку, була бідність. Вона існувала й раніше, але в першій половині XIX століття набула характеру неспинного зубожіння народних мас. Останнє ставало особливо нестерпним у порівнянні зі зростанням національного багатства, забезпеченого в своїй основі збільшенням машинного виробництва. Як зазначав один із критиків тогочасного стану індустріалізму, процвітання промисловості не принесло людям щастя, не зробило їх кращими, сильнішими та мужнішими. Прогрес матеріальний не став прогресом соціальним, гуманітарним, якщо населення змушене було помирати від голоду серед усебічного багатства [6, с. 306].

Стурбованість викликала пауперизація, колосальне збільшення прошарку неімущих – пролетарів, перенаселеність великих промислових міст (Париж, Ліон, Манчестер), умови праці й побуту робітників тощо. Про все це громадськість дізнавалася із звітів фабричних інспекторів, лікарів, матеріалів різноманітних комісій, парламентських дебатів (так званих "Синіх книг", що публікувалися регулярно). Громадська думка збуджувалася публікаціями в радикальній пресі, науковими розвідками та статистичними узагальненнями. Свій вклад уносили й церковнослужителі, привертаючи увагу до злиденного становища простого народу. Так, пастор однієї з парафій в Англії, Г. Олстон, оприлюднив у пресі повідомлення про важкі умови життя парафіян, дорікаючи співвітчизникам за злиденність і безпомічність фабричних робітників. Громадськість була шокована книгою лікаря Дж.Ф. Кея "Моральне й фізичне становище робітників, зайнятих у бавовняній промисловості Манчестера" (1832 рік). Релігійно налаштований торі, президент Королівського товариства хірургів У.П. Алісон, брат відомого історика Арчибальда Алісона, піддав різкій критиці санітарний стан робітничих кварталів Дубліна в роботі "Зауваження щодо піклування про бідних у Шотландії" (1840 рік). Злободенною проблемою була безпритульність. Поліцейські звіти, що їх публікували газети, містили відомості про сотні злидарів, які вимушені були проводити ніч у парках, часто під вікнами аристократів та заможних буржуа.

Розвиток машинного виробництва дедалі більше витісняв роботу дорослих чоловіків, замінюючи їх жінками і дітьми. Фабрична система на той час виявилася не готовою прийняти цей виклик, створити належні умови для жіночої й дитячої праці. Виступи лікарів, парламентські дебати, звіти спеціальних комітетів рясніли фактами її згубного впливу на фізичне та моральне здоров'я нації. Наприклад, багатий фабрикант із Нью-Ленарка Роберт Оуен шляхом петицій і доповідних записок доводив урядові необхідність законодавчої охорони здоров'я робітників, особливо дітей. Завдяки його зусиллям, а також виступам філантропів, серед яких був відомий політик Р. Піль, парламент ухвалив низку фабричних законів (1819, 1825 і 1831 роки), спрямованих на деяке пом'якшення становища. Але в цілому покоління трудівників Англії зазнали непоправних утрат – фізичних і моральних – у зв'язку з упровадженням машин та фабрик.

В узагальненому вигляді соціальні наслідки промислової революції розкрито в праці Ф. Енгельса "Становище робітничого класу в Англії". У світовій історіографії цей твір визнано класичним із цієї проблематики. Автор вивчав становище робітників упродовж двадцяти одного місяця "...шляхом власних спостережень і за офіційними та іншими достовірними звітами". Як висновок він

писав: "Скрізь, куди б ми не поглянули, бачимо злидні..., хвороби, спричинені умовами життя або характером самої праці, деморалізацією; скрізь бачимо повільне, але невпинне руйнування фізичних і духовних сил людини". В іншому місці книги Енгельс зазначав, що "...становище нестерпно погане" й "...не я один дотримуюся такої думки" [6, с. 443, 513]. Тому цей твір можна вважати цінним і з точки зору аналізу суспільної думки щодо промислового перевороту в Англії. Якщо систематизувати її окремі аспекти, отримаємо таку картину:

1. Певна індиферентність частини англійського суспільства до становища робітника, навіть "здоровий" цинізм. Так, автор розповідав про зустріч у Манчестері з одним буржуа, який на зауваження щодо неблагоустрою забудови робітничих кварталів відповів: "...але ж тут наробляється велика кількість грошей!"

2. Стурбованість становищем пролетарів, що має підґрунтям побоювання безладу й анархізму.

3. Співчуття знедоленим, підхід до проблеми з позиції християнської етики і гуманізму.

4. Визнання проблеми бідності, прагнення розв'язати її за допомогою філантропії й благочинності. В Англії існувала давня традиція "допомоги бідним".

5. Віра в силу та дієвість законів, спрямованих на досягнення соціальної гармонії.

6. Сподівання на тимчасовість труднощів, переконаність у тому, що розвиток "вільної торгівлі" (фритреду) сам собою здатний розв'язати проблему. Перший крок – скасування хлібних законів.

7. Мальтузіанське твердження про природний закон народонаселення, внаслідок дії якого на землі завжди буде "надлишок" людей, приречених на голод, хвороби й моральну деградацію. Отже, актуальним можна вважати регулювання народжуваності, прагнення робітників до поміркованості, тверезості тощо.

Таким чином, загальний фон суспільної думки був критичним, тривожним, занепокоєним. Усім хотілося стабільності, злагоди, якомога швидшого розв'язання соціальних проблем. Соціальна критика звучала і в тогочасній художній літературі, зокрема у творах поетів-романтиків (Дж.Г. Байрон, П.Б. Шеллі, Г. Гейне), прозаїків (Е. Сю, Ж. Санд, В. Гюго, Ч. Діккенс, О. де Бальзака й інших). Новою темою стала бідність, знедоленість людини, а в Бальзака ми знаходимо яскраву картину побуту і звичаїв буржуазного суспільства, розкриття його "анатомії та фізіології". Разом із тим прикметним явищем була ностальгія за недавньою старовиною, прагнення сховатися від суворої дійсності в казкових і фантастичних сюжетах (німецький романтизм).

Величезну роль у формуванні суспільної думки цього часу, а також у розвитку художньої культури й суспільних наук відіграв романтизм. Ця ідейна течія ґрунтувалася на історичному підході до явищ сучасності, прагненні встановити їхній органічний зв'язок із минулим. На рівні звичайної свідомості така ідея існувала як психологічна особливість особистості, схильної порівнювати сучасне з минулим, сумувати за втраченим і навіть інколи ідеалізувати його. Розгляд минулого під таким кутом зору сприяв підвищенню критичності суспільної думки, розширяв коло об'єктів соціальної критики.

Яскравим зразком такої критики був виступ англійського письменника Т. Карлейля – автора резонансного твору "Past and Present" ("Минуле й

сучасність”, 1840 рік). Проводячи паралелі між XII і XIX століттями, він зробив влучні зауваження щодо економічної, політичної й соціальної ситуації в Англії, спричиненої прогресом промислової революції, вказавши на руйнівну дію машинного виробництва на здоров'я й добробут співвітчизників, загибель дрібних виробників, злиденність пролетаріату, від якої йде загроза суспільної стабільності, деморалізацію людей праці, безбожність, розклад сімейних відносин і звичаїв, притаманних ”старим добрим часам”. Багато гнівних слів було сказано на адресу демократії, британського парламенту, місця в якому стало правилом купувати, рішення правлячих кіл, позбавлених політичної волі. Щодо ведення господарства ”...із його незрівняним Протеєм-паром”, то воно страждає ”...конвульсивними коливаннями, що поширюються на весь світ”. «Що ж це, – стверджує Карлейль, – як не пекло, сповнене купоросних парів, бавовняного пилу, п'яних вигуків, несамовитої й тяжкої роботи» [6, с. 350].

На наш погляд, книга Т. Карлейля віддзеркалювала ностальгію за минулими часами певного соціального прошарку. Це була земельна аристократія, яка сходила зі сцени саме з причини промислової революції, поступаючись місцем фабричній буржуазії. Існував ще один резерв для критики – дрібні власники, від імені яких свідчили про індустріалізм П.Ж. Прудон, Ж.Ш. Сисмонді та інші. Наприклад, Прудон шокував читачів своєю парадоксальною заявою, що ”власність – це крадіжка”, а Сисмонді й близькі до нього економісти прагнули реанімувати старі засоби виробництва і загалом старе суспільство, або ”...утиснути сучасні засоби виробництва та обміну в межі старих відносин власності” [8, с. 450]. При всій слабкості, утопічності позитивного ідеалу сильною стороною цих учень, зокрема ”економічного романтизму”, була критика індустріальної цивілізації, що сприяла пошукам шляхів розумнішої організації суспільних відносин.

Тогочасну європейську суспільну думку неможливо уявити без соціалістичних течій. Але, як відомо, соціалізм мав багато образів і відтінків. Зрештою, у загальному сенсі, це була ідея створення розумного суспільства, де знищено суперечності між класами й панує соціальна справедливість. За деякими відомостями, термін ”соціалізм” (від лат. *socialis*) увійшов у науковий обіг із легкої, так би мовити, руки француза П'єра Леру, родоначальника ”християнського соціалізму”. Варто сказати й про цей різновид, оскільки релігія так само брала участь у створенні суспільної думки. Основою міркувань ”християнських соціалістів” були євангельські морально-етичні норми та практика перших християнських громад.

Поміж усіх критичних течій досліджуваного періоду вирізняється за ґрунтовністю розроблення проекту, впливом на свідомість і кількістю прихильників так званий утопічний соціалізм Р. Оуена, А. Сен-Симона, Ш. Фур'є. Перший із названих відомий навіть не стільки як критик капіталізму, а як практичний діяч із наведення порядку на власній фабриці. Сен-Симон та сен-симоністи доводили, що цивілізація рухається у ”хибному колі” суперечностей. Тому цей шлях необхідно виправити за допомогою створеної ними системи. Але, здається, за глибиною й усебічністю критики ”великих утопістів” перевершив усіх Ш. Фур'є.

Здобутків сучасної йому цивілізації Фур'є не заперечував: створена велика промисловість, накопичено багатство, високого рівня досягли наука, мистецтво.

Проте все це є лише кроком для "...підняття вище по соціальних сходинах, забезпечення всім членам соціуму "працею і хлібом"". Без цього, якщо не дослухатися "голосу розуму", цивілізація приречена перетворитися на варварство.

Головною вадою цивілізації Фур'є вважав роздроблене, неузгоджене ведення господарства. "Це було хворобливе прагнення виробляти безсистемно, без будь-якого методу співрозмірної винагороди, без будь-яких гарантій для виробника чи найманого робітника отримати частку в зростанні багатства" [10, с. 78]. Фур'є підкреслював, що господарський лад цивілізації виявляє суперечності між індивідуальним і колективним інтересом. Кожний перебуває у стані війни з іншими. "Лікар бажає своїм співгромадянам добрих лихоманок, юрист – судових тяжб у кожній сім'ї. Архітекторів потрібна велика пожежа, що перетворила б у попіл четверту частину міста, а скляреві хочеться рясного граду, що поб'є все скло" [10, с. 88]. Взаємини між людьми, як їх бачив Фур'є, настільки суперечливі, що спотворюють саму ідею людського суспільства, його моральні принципи.

Під вогонь його критики потрапила конкуренція й анархія виробництва, кризи перевиробництва, що змушували навіть знищувати надлишки товарів. Так, на думку Фур'є, сільське господарство ведеться нерационально, багато земель залишається без обробітку. Значна частина населення (за його підрахунками 2/3) узагалі не зайнята в трудовому процесі. Торгівля внаслідок своєї посередницької функції тримає в полоні як виробників, так і споживачів. Спекулянти вирішують долю імперії. Біржова гра, фінансовий ажіотаж, лихварство суперечать здоровому глузду й добрим звичаям. У гонитві за прибутками виробники вдаються до фальсифікації продуктів (рослинна олія, вина, борошно через це перетворюються на отруту, натуральних продуктів стає все менше).

Фур'є не розумів, що конкуренція є примусовим законом ринкової економіки. Підприємець просто не може існувати, не вживаючи заходів для втримання позиції на ринку. Але він наголошував на потенційно руйнівних наслідках такої системи і в цьому, безперечно, мав рацію. Щодо криз, то вони, за Фур'є, спричинені надто великою кількістю виробленого, що є так само ознакою недосконалості цивілізації, як і необґрунтовані втрати матеріальних благ.

Утопіст тримав у полі зору проблеми праці, робочої сили, становища трудівників. Соціальний прогрес цивілізації – фікція, зауважував він. 7/8 робітників страждають від голоду й злиднів. Неімущі верстви нічого не отримують від зростання продуктивності праці, якою так хизується цивілізація. Робітник не має елементарних гарантій – права на працю ("...перше з природних прав людини"). Нічим не можна виправдати той факт, що зі зростанням виробництва збільшується бідність – "...бідність породжується за цивілізації самим багатством" [10, с. 41]. Від недосконалості цивілізації страждає сільське господарство. Із ранку до ночі під гарячим сонцем селянин гне спину, обробляючи землю, перебивається з хліба на воду, живе в жалюгідних оселях, спить на підлозі. Від хибної організації господарства втрачають статки ремісники, дрібні й середні промисловці.

Не менш гостро Фур'є критикував інші суспільні інститути – державу, політику, мораль, шлюб, виховання, релігію, а також гуманітарну науку. Все продається й купується, вимірюється грошима. Мораль – "...нудна брехня для розваги нероб", філософські догми не узгоджуються з життям і досвідом,

буржуазний шлюб – механізм пригноблення й страждання жінки, спекуляція та обман [10, с. 41-43].

Як висновок Фур'є запропонував замінити цивілізацію "...новим промисловим і суспільним світом" (таку назву має його робота, оприлюднена в 1829 році). У ньому буде досягнута соціальна гармонія за рахунок правильної організації праці. Проте життя показало утопічність задуму мислителя. Але в нього знайшлися однодумці, виникла фур'єристська школа, були створені асоціації й фаланстери. Загалом фур'єризм певним чином уписався в суспільну думку першої половини ХІХ століття завдяки своїй критичності до існуючого порядку, а також діяльності його учнів, об'єднаних у так звану "Соціетарну школу" на чолі з В. Консидераном [1, с. 448].

Настання епохи індустріальної цивілізації викликало посилення соціально-критичних настроїв і в Сполучених Штатах Америки, де цей процес унаслідок цілої низки обставин розвивався із запізненням та повільніше, ніж у Європі. Після Війни за незалежність США тривалий час залишалася по суті колонією Старого світу в промисловому й фінансовому плані. За соціальною структурою країна була територією дрібних ремісників і фермерів, ідеологічно налаштованих на концепцію "демократії Джефферсона". Проте, як і в Європі, тут уже з кінця ХVІІІ століття відбувався промисловий переворот з аналогічними соціальними наслідками. У. Ростоу назвав період 1843 – 1860 років у США часом "злету", "прискорення" американської економіки, спричиненого радикальними технологічними зрушеннями [9, с. 274]. Хоча освоєння континенту ще продовжувалося, принаймні північно-східні штати дуже нагадували стару Європу за характером господарства й соціальних відносин: фабрика витіснила ремісників, формувалися перші групи найманих робітників. Прискорилась урбанізація, промислові міста мали майже такий самий вигляд, як і в Англії та Франції. "Ваша фабрична система набагато гірша, ніж європейська, – писали робітники підприємцю Ебботові Лоуренсу. – Ви забезпечуєте нас не кращим житлом, ніж підвали й горища англійських бідняків... Ви тримаєте робітника на своїй фабриці-в'язниці на 2-5 годин довше, ніж у Європі" [3, с. 76]. Далися ознаки й інші соціальні негаразди – надзвичайне скупчення населення в містах, важкі побутові умови, епідемії, проституція, кримінал тощо. Емігранти з Європи (переважно ірландці) у листах додому не радили співвітчизникам залишатися у східних містах США, а просуватися далі, на Захід. Становище ставало нестерпним під час економічних криз, коли робітники тисячами поневірялися в пошуках місця на будівництві каналів або будь-яких інших індустріальних об'єктів. Вони "...повертали до своїх нещасних сімей зі зруйнованим здоров'ям, із незначними коштами, а інколи – з утратою працездатності" [4, с. 54-55].

Матеріал для соціальної критики в США давали не лише становище фабричних робітників і нестабільність дрібних власників, а й утворення великих корпорацій, ранніх монополій у промисловості та банківській сфері, "бездумна спекуляція", корупція, урядові скандали. Формувалася "нова аристократія" – не титулів, а "грошового мішка". Невдоволення пересічних американців викликали відсутність вільного доступу до західних земель, недостатній розвиток освітньої системи, нерівноправність чоловіків і жінок, незавершеність демократичних перетворень. Дедалі актуальнішою ставала проблема рабства. Тому 20-40 роки ХІХ століття ознаменувалися в США піднесенням реформаторського руху, у

якому переплелися й антиіндустріальні настрої, й вимоги демократизації та соціальної стабілізації суспільства. Спільним знаменником було прагнення наповнити реальним змістом гасла Американської революції, забезпечити всім без винятку права на "...життя, свободу та пошук щастя".

Критика існуючого суспільного порядку поєднувалася в Америці з безмежним оптимізмом, переконаністю у можливості досягнення соціального ідеалу, із креативністю у підходах до такого ідеалу. У великій кількості висувалися реформаторські проекти, створювалися різного роду асоціації, товариства, виходила друкована продукція. Проекти перетворень, здавалося, мав кожний мислячий американець. Дослідники відзначають надзвичайну насиченість ідейної атмосфери, особливо 40-их років – "гарячого десятиліття" в історії США.

Гострі колізії суспільного життя наклали відбиток на творчість видатних діячів американської культури. Так, письменники романтичного напрямку віддзеркалили настрої розчарування в наслідках революції, невідповідність її гасел суворій реальності (Ф. Купер, Е. По, Н. Готорн). Великий вплив на духовне життя мала релігійна течія літературного унітаріанства та літературно-філософський трансценденталізм Р.У. Емерсона. Він виступав із критикою індустріального прогресу, який нібито є несумісним із природою людини. «Так само як архітектор бере за основу вимоги людського тіла, – писав він, – соціальна будівля повинна враховувати духовні та душевні якості особистості. Життєві реалії свідчать про зовсім інше: люди зайняті гонитвою за грошима, дріб'язковими справами і намагаються наслідувати іншим націям. Народом правлять політики, які не мають уявлення про соціальну науку. Інтереси власності набули надто великої ваги, а суспільні порядки дозволяють багатіям пригноблювати бідних. Сучасна демократія не має нічого спільного зі справді демократичним началом. Пронизана торгашеством, вона приречена на загибель» [5, с. 33]. Між тим, людина повинна, спираючись на власні сили, повністю реалізувати потенціал творця, закладений у її природу. І це стосується не лише матеріальної сфери, а й соціальної.

Своєрідним протестом проти індустріальної цивілізації були спроби "втечі" від неї, всамітнення на лоні природи (Г. Торо і його "Уолден"), а також общинні експерименти (колонія "Брук-форм" біля Бостона). Учасники експериментів прагнули створити принципово новий соціальний лад, протилежний існуючому, хоча б у межах невеликого колективу громади. Тут, на американських теренах, у 20-их роках намагався реалізувати свої наміри Р. Оуен (комуна "Нова Гармонія" та ін.).

Проте найбільшого успіху в досліджуваній період домоглися європейські фур'єристи. Інтерес до ідеї французького утопіста привернув Альберт Брестейн, молодий інтелектуал, який вивчав соціальні науки в європейських університетах, був безпосередньо знайомим із В. Консидераном, П.Ж. Прудоном, К. Марксом та іншими європейськими критично налаштованими інтелігентами. У 1840 році в Америці вийшла з друку його робота "Соціальна доля людини", де Брестейн ознайомив співвітчизників із ученням Фур'є у власній інтерпретації.

На відміну від Старого світу, де спостерігалось граничне загострення соціальних відносин, Америка відзначається більшою стабільністю, зазначав автор трактату. Тут немає особливої бідності. Із великою повагою й гордістю Брестейн говорив про матеріальні успіхи свого народу: "...розчищені величезні

масиви лісу, побудовані міста й селища, прокладені шляхи значної довжини...". І все це робилося завдяки енергії й праці людей, які не витрачали коштів на війни й силові придушення повстанців, як у інших державах, а спрямовували їх на розвиток господарства [2, с. 25]. Але такий успіх слід уважати лише першим кроком на шляху соціального прогресу. Проте його не варто ототожнювати з прогресом економічним і політичним. Ще не була досягнута злагода в суспільстві, постійно поглиблювалася прірва між багатими й бідними, спотворювали ідеали демократії. "Це велике підприємство, – сказав Брисбейн про фабрику в Лоуелі, – розорює дрібних ремісників, власників майстерень, змушує прислужуватися компанії. Цей процес розвиватиметься настільки швидко, наскільки швидко йтиме монополізація різних галузей, допоки наші самостійні господарі, ремісники не зникнуть самі по собі" [2, с.160]. Далі Брисбейн заявляв, що в Америці поки що є вдосталь землі. Це дає змогу протистояти індустріальному натиску, але й тут уже утворюються акціонерні компанії, сковуються величезні земельні території. Із застосуванням машин, на його думку, зникатиме останній притулок свободи, фермерська власність, і ніщо не зупинить цей негасимий, ненаситний та хижий дух, що пробудився нині. «Це буде до тих пір, поки вся основна власність суспільства – земля, мануфактури тощо – не буде поглинена й цей жахливий механізм вільної конкуренції – а, іншими словами, узаконених махінацій і пограбувань, доведених до крайньої межі, не обернеться всеохоплюючою монополією" [7, с. 338].

Відомо, що ідеї Брисбейна були адресовані здебільшого "середнім класам", переважаючій частині суспільства. Втім, він співчував і найманим робітникам, неграм-рабам, усім, хто не зміг зреалізувати своє "право на щастя" у цій країні. Його серйозно хвилювало те, що в Америці класи навіть більше відчужені один від одного, ніж у "деспотичній Європі". Звичайно, це було перебільшення, однак тенденція до поляризації існувала. Брисбейн указав і на такі недоліки, як анархія й марнотратство засобів виробництва при створенні внутрішньої інфраструктури, гіпертрофія банківського й торгового капіталу, періодичні кризи, ажіотаж і біржова спекуляція. Політика в Америці, на його думку, стала полем інтриг та партійних конфліктів, а корупція охопила представницьку систему. Однак не можна не відзначити гнучкість Брисбейна: його критика, загалом у дусі Фур'є, не торкнулася таких чутливих питань, як шлюб, релігія і церква. Він уникнув також складних філософських проблем, зосередившись на організації праці та соціальних гарантіях для кожного американця, закликаючи створити асоціації – нові форми співпраці й співжиття.

Зусилля Брисбейна не залишилися марними. Фур'єристський рух у США набув значних масштабів. 200 тисяч його учасників, понад 100 місцевих організацій, десять власних видань і близько 30 створених фаланг-асоціацій, що об'єднали навколо себе 8000 фаланстеріанців, – навряд чи якась інша країна може зрівнятися з Америкою в цьому плані. Це був масовий суспільний рух, організований ґрунтовно, по-американськи, а головне – практичний за характером. Прискорення індустріальної революції, розвитку капіталізму, особливо після кризи 1837 – 1843 років, спричинило поступове згасання інтересу до утопії Фур'є. Врешті-решт, асоціації розпалися, не витримавши зовнішньої конкуренції. Проте посилилася традиція критичного ставлення до соціально-політичних негараздів у своїй країні, нетерпимість до будь-яких проявів монополізму, антидемократизму,

порушення прав на "...життя, свободу й пошуки щастя (pursuit of happiness)", – традиція, що дається взнаки й у наш час.

Соціальну критику першої половини XIX століття неможливо уявити без раннього марксизму. Адже він виник на тій самій емпіричній основі, у тих самих соціально-політичних умовах, що й, наприклад, ідеї Прудона, Фур'є, Сен-Симона, на цьому етапі співіснував із ними. Матеріальне розуміння історії дало можливість поглибити критичну складову вчення, показати в усій повноті й взаємозв'язку негативні риси індустріальної цивілізації. У "Маніфесті Комуністичної партії" К. Маркс і Ф. Енгельс присвятили спеціальний розділ опозиційній літературі того часу. Акцент ними було зроблено на соціалістичних та комуністичних ідеях. У той же час оцінка співіснуючих із марксизмом теорій давалася з позиції пролетарської нетерпимості, навіщувалися ярлики на кшталт "буржуазний соціалізм", "дрібнобуржуазний соціалізм", "феодальний соціалізм" тощо. "Істинний" соціалізм у Німеччині слугував, словами "Маніфесту", "...реакційним інтересам німецького міщанства", а послідовники утопічного соціалізму перетворилися на "реакційну секту". Навряд чи можна розглядати такий підхід як науковий. Він швидше за все був продиктований тактичними міркуваннями. З іншого боку, певний сумнів викликають оцінки французького утопічного соціалізму як безпосереднього попередника марксизму. Їх можна віднести й до попередників буржуазного реформізму. Загалом же ми дотримуємося тієї думки, що марксизм слід сприймати як частку інтелектуальної опозиції й критики капіталізму та індустріальної цивілізації на етапі її становлення.

Отже, як у Європі, так і в Америці суспільна реакція на прихід "нового індустріалізму", утвердження капіталістичної системи була досить гострою. Критика лунала і зліва, і справа. Під її вогнем опинився широкий спектр проблем суспільного життя. Невдоволення проявилось в появі різноманітних реформаторських проєктів, серед яких були й соціалістичні. Час від часу "зброя критики" поступалася місцем "критиці зброєю" (маємо на увазі радикалізм першої половини століття). Але після 1848 року в Європі настав період переважно мирного розвитку та ліберальних реформ. Тоді враховувалися критичні виступи попередніх років. Індустріальна цивілізація не могла розвиватися, не критикуючи саму себе, не "підтягуючи" соціальні стандарти до нового рівня матеріального прогресу. В цьому, видається, полягала причина її динамізму й здатності до саморозвитку.

Список використаних джерел

1. Bourgin H. Fourier. Contribution a l'etude du socialisme francais / Bourgin H. Fourier. – Paris, 1965. – 128 p.
2. Brisbane A. Social Destiny of Man or Association and reorganization of industry / Brisbane A. – Philadelphia, 1840. – 300 p.
3. Dulles R.F. Zabor in America / Dulles R.F. – New York, 1949. – 76 p.
4. A Documentary history of American Industrial Society. Ed. ty J. Commons. – Vol. VII. – New York, 1958. – 168 p.
5. Эмерсон Р.У. Нравственная философия / Р.У. Эмерсон. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2001. – 384 с.

6. Энгельс Ф. Положение рабочего класса в Англии / Ф. Энгельс // Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. – Т. 2. – М.: Изд-во полит. л-ры, 1955. – С. 231-417.
7. The Harbinger. – 1846. – № 11. – August.
8. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии / К. Маркс и Ф. Энгельс // Маркс К. и Ф. Энгельс. Сочинения. – Т. 2. – М.: Изд-во полит. л-ры, 1955. – С. 419-459.
9. Rostow W.W. The Process of Economic Growth / W.W. Rostow. – Cambridge, 1960. – 274 p.
10. Фурье Ш. Избранные сочинения / Ш. Фурье. – Т. 3. – М. А.: Изд-во АН СССР, 1954. – 600 с.

H. V. God

**СИЦИАЛЬНО-КРИТИЧЕСКИЕ ТЕЧЕНИЯ В СТРАНАХ ЕВРОПЫ
И США В ПЕРИОД СТАНОВЛЕНИЯ ИНДУСТРИАЛЬНОЙ
ЦИВИЛИЗАЦИИ (ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XIX ВЕКА)**

В статье рассмотрен вопрос, касающийся общественного мнения в период становления индустриального общества. Раскрыты реакция на технический прогресс, а также основные течения социально-критической мысли. Автор утверждает, что эта самокритика оказала влияние на формирование общества индустриальной цивилизации.

***Ключевые слова:** индустриальная цивилизация, промышленная революция, капитализм, общественное мнение, социальные отношения, утопия, социализм, романтизм, социальная критика, социальная справедливость.*

N. V. God

**SOCIAL AND CRITICAL TRENDS IN THE EUROPEAN COUNTRIES
AND THE USA DURING THE FORMING
OF THE INDUSTRIAL CIVILIZATION
(THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY)**

The article deals with the public opinion of the industrial civilization's era. The reaction on technological progress and the main currents of social criticism are revealed. The author proves the impact of this self-criticism upon the formation of industrial civilization.

***Keywords:** industrial civilization, industrial revolution, capitalism, public opinion, social relations, utopia, socialism, romanticism, social criticism, social justice.*

Надійшла до редакції 19 березня 2013 року